

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

“Банк-молия хизматлари” факултети

“Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси

“Банкларда бухгалтерия ҳисоби” фанидан

КУРС ИШИ

Мавзу: Банкларда солиқлар ҳисоби

Бажарди: БИ-115 гуруҳ талабаси
Сайфуллаев Давлат

Илмий раҳбар: Пашаходжаева Д.Ж.

Самарқанд 2018

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I БОБ. СОЛИҚЛАРНИНГ МОҲИАТИ ВА БАНКЛАР ФАОЛИЯТИДАГИ ТУТГАН ЎРНИ	
1.1. Солиқларнинг иқтисодий моҳияти ва хусусиятлари.....	5
1.2. Тижорат банкларини солиққа тортишнинг хусусиятлари.....	13
II БОБ. БАНКЛАРНИНГ СОЛИҚЛАР ҲИСОБИНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	
2.1. Банкларнинг солиқлари ҳисобининг ҳисобварақларда акс эттирилиши..	19
2.2. Банкларда солиқлар ҳисобини такомиллаштириш.....	27
Хулоса.....	32
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	33

Кириш

Жамият ривожланиши тарихида хали бирорта давлат солиқларсиз яшаган эмас. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳам давлат узининг ички ва ташқи вазифаларини, ҳар хил ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий чора-тадбирларини амалга ошириш учун зарур бўлган маблағларнинг асосий қисмини солиқлар орқали туплайди. Жумладан, солиқлар давлат, вилоят, туман бюджетларини шакллантиради, давлат ижтимоий дастури учун молиявий негиз яратади. Солиқ туловчи шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятини бошқаради, уларнинг табиий ресурслардан унумли фойдаланишга бўлган интилишини рағбатлантиради, нарх-наво белгилашга таъсир курсатади, аҳолининг турмуш даражасини тартибга солиб туради. Турли имтиёзлар ёрдамида аҳолининг кам таъминланган катламларини ижтимоий ҳимоя қилишни ташкил этишга ёрдам беради ва хоказо. Бу тугрисида Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов шундай таъкидлайди: - «Ўзбекистоннинг бу борадаги сиёсати бошқача, яъни бизларда жуда катта бойлар ҳам бўлмайди ва мутлақо кашшоқлар ҳам бўлмайди, яъни солиқ сиёсати ҳисобидан ижтимоий ночор аҳоли катламларини қўллаб-қувватлашга эътиборни бирор дақиқа ҳам сусайтирмаймиз».

Республикамизда солиқ доктринаси борасида бир нечта амалий тадбирлар олиб борилмоқда. Жумладан, молия сиёсатининг марказий бугинида солиқ туловчилардан, шу жумладан тижорат банкларидан ҳам, босқичма-босқич солиқ юқини пасайтириш, солиқ имтиёзи орқали ишлаб чиқаришни ривожлантириш, макроиқтисодий курсаткичларни барқарорлаштириш ва мувозанатлаштириш қабилардир. Дарҳақиқат, даромад солиқларига оид солиқ ставкаларидаги босқичма-босқич пасайиш тенденциясининг солиқ туловчилар учун солиқ юқини камайтириш борасида муҳим ишлардан бири деб қаралиши мумкун. Лекин шунга қарамасдан ҳозир

республикамиз банк даромадларини соликка тортиш буйича турли муаммолар хам мавжуд. Амалда кулланиб келинаётган тижорат банкларининг даромадидан олинадиган солик механизми жорий этилган киска вақт утган булса-да бу солик механизмида бир неча камчиликлар мавжуд эканлиги яққол куриниб колди. Бу камчиликларни тахлил килиш ва хал этиш буйича айрим йуналишлардаги еаклифлар ишлаб чиқиш ушбу сохадаги тадқиқотнинг мухимлигини англатади.

Тадқиқотнинг асосий мақсади республикамизда фаолият курсатаётган тижорат банкларининг солиқ муносабатларини тахлил килиш ва солиқлар ҳисобини унинг мохиятини очиш, бу сохадаги мавжуд муаммоларни хал килиш тугрисида фикрлар билдиришдан иборат.

Бу мақсадга эришиш учун илмий изланишнинг олдига куйидаги вазибалар куйилди:

- Солиқларнинг мохияти ва унга хос булган характерли белгиларини аниқлаш;
- тижорат банклари фойдасининг соликка тортишнинг объектив зарурлигини асослаш;
- банкларда солиқ ҳисобини олиб бориш буйича мавжуд камчиликларни аниқлаш;
- тижорат банклари солиқ ҳисобини такомиллаштиришнинг асосий йуналишларини белгилаш.

Илмий тадқиқотнинг объектини республикамиз тижорат банкларининг солиқ суммасини ҳисоблаш ва уни бюджетга тулаш билан боғлиқ булган жараёнлар тақил килади.

Илмий тадқиқотнинг предмети сифатида республикамиз тижорат банкларининг солиқ муносабатлари олинди.

I БОБ. СОЛИҚЛАРНИНГ МОҲИЯТИ ВА БАНКЛАР ФАОЛИЯТИДАГИ ТУТГАН ЎРНИ

1.1. Солиқларнинг иқтисодий моҳияти ва хусусиятлари

Солиқларнинг амал қилиши бу объективликдир, чунки жамиятни ташкил этувчи индивидларнинг ҳаммаси ҳам реал секторда (ишлаб чиқариш соҳасида) фаолият кўрсатмайди. Жамиятда бошқалар томонидан рад этилган ёки шуғулланиш иқтисодий самарасиз бўлган соҳалар ҳам мавжудки, булар солиқларни объектив амал қилишини талаб этади. Аниқроқ қилиб айтганда жамиятни норентабел (мудофаа, медицина, фан, маориф, маданият ва бошқ.) ва рентабел соҳага ажралиши ҳамда норентабел соҳани молиялаштиришнинг табиий зарурати солиқларни объектив амал қилишини зарур қилиб қўяди, норентабел соҳанинг ижтимоий хизматлари асосан давлат томонидан амалга ошириладигани, уларни молиялаштириш усули сифатида юзага чиқувчи солиқлар ҳам шу туфайли бевосита давлатга тегишли бўлади.

Солиқларнинг объектив зарурлигини бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида икки ҳолат: биринчидан, давлатнинг қатор вазифаларини маблағ билан таъминлаш зарурлиги, иккинчидан, бозор иқтисодиёти қонун-қоидалари билан ифодалаш мумкин.

Давлатнинг бажарадиган функциялари ва вазифалари кўп бўлиб, бозор иқтисодиёти ривожлана бориши билан баъзи ижтимоий ҳимояланган бозор муносабатларига мос келмайдиган вазифалар йўқола борса, янги вазифалар пайдо бўла бошлайди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг янги вазифалари пайдо бўлади. Буларга республикамизда кам таъминланганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш, бозор иқтисодиёти инфратузилмасини (саноатда, қишлоқ хўжалигида, молия тизимида) ташкил қилиш киради. Шу ерда давлат кучли ижтимоий - сиёсий тадбирларни амалга ошириш учун пенсионерлар, нафақахўрлар, талабалар, кўп болали оналар ва бошқаларни кўпроқ маблағ билан таъминлаш зарурлигини англаб чекланган товарлар баҳосидаги фарқни

бюджет ҳисобидан қоплайди ва уларга бошқа харажатларни давлат ҳисобидан амалга оширади, маҳаллаларда кам таъминланганларга моддий ёрдамлар ташкил этади. Шу билан бирга, Ўзбекистон давлати жамият аъзолари осойишталигини сақлаш мақсадида ўзининг мудофаа қобилятини сақлаб ва мустаҳкамлаб туришга, техника ва ўқ-дориларга ҳам маблағлар сарфлайди, қолаверса, давлат фуқаролар хавфсизлигини сақлаш, мамлакатда тартиб интизом ўрнатиш, уни бошқариш функцияларини бажариш учун ҳам кўплаб маблағ йўналтиришга мажбур. Бундай харажатларни амалга оширишнинг мажбурийлиги улар учун манба бўлган солиқларни ҳам объектив зарур қилиб қўяди.

Қайд этиш лозимки, ҳозирга қадар давлатнинг функцияларини бажариш учун лозим бўлган молиявий маблағларни шакллантиришнинг солиқлардан бошқа усули жаҳон амалиётида қўлланилган эмас. Демак, ҳукмрон куч сифатида давлат мавжуд экан, молиялаштириш усули сифатида солиқлар ҳам амал қилади. Маълумки, жамият иқтисодий ҳаёти жуда мураккаб иқтисодий ҳодисалардан иборат. Ана шу мураккаблик бевосита солиқларга ҳам тегишлики, бу ҳолат солиқларнинг иқтисодий моҳиятини теран англашни тақозо этади.

Солиқлар мажбурий тўловларни ифода этувчи пул муносабатларини билдиради. Бу муносабатлар солиқ тўловчилар (ҳуқуқий ва жисмоний шахслар) билан уларни ўз мулкига айлантирувчи давлат ўртасида бўлади. Корхона ва ташкилотлар аҳолига хизмат кўрсатганда, ишлар бажарган ёки бозорларда олди-сотди қилиш жараёнида пул муносабатларини ҳосил қилади. Лекин улар солиқ бўла олмайди, солиқ муносабати бўлиши учун давлат мамлакатда яратилган маҳсулот қийматини тақсимлаш йўли билан давлат бюджетига мажбурий тартибда тўланиши ёки ундирилиши лозим. Давлат учун бюджетнинг асосий манбаи ҳисобланган солиқлар катта аҳамиятга эга.

Солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа тўловлар ҳисобига давлат молиявий ресурслари ташкил топади. Давлат фаолиятининг барча йўналишларини маблағ билан таъминлашнинг асосий манбаларидан бири ва давлат устуворлигини амалга оширишнинг иқтисодий воситаси солиқлардир. Солиқ тизимини тартибга солиш ва мукаммаллаштириш самарали давлат иқтисодий сиёсатини олиб боришга, хусусан, молиявий тизимни ривожлантиришга ёрдам беради. Иқтисодиётни давлат томонидан солиқлар орқали тартибга солиш, давлат бюджетини шакллантириш, солиқ солиш воситасида жамиятдаги у ёки бу жараёнларнинг ривожланишига таъсир этувчи усули ҳисобланади. Шундай қилиб, давлатнинг мавжудлиги солиқлар билан узвий боғлиқ, чунки солиқдан тушадиган тушумлар давлат иқтисодий мустақиллигининг бош манбаидир.

Солиқлар қадимги даврлардан эътиборан олинган, аммо у вақтларда солиқлар озод ва эркин бўлмаган кишининг белгиси бўлиб хизмат қилган. Адам Смит (шотланд файласуфи ва иқтисодчиси, 1723-1790) ўзининг «Халқлар бойлигининг сабаблари ва табиатлари» номли китобида (1776) илк бор солиқ тамойилларини асослаб берди, солиқларнинг аҳамиятини ёритиб, уларни давлатга тўлаш қуллик эмас, балки эркинлик аломати эканлигини асослаб берди.

Н.И. Тургенев ўзининг «Солиқ назарияси тажрибаси» номли китобида (1818 йил) шуни таъкидлайдики, «Билимли бўлишнинг муваффақиятлари уларнинг халқлар урф одатларига фойдали таъсири даражасига қараб солиқлар тизимининг такомиллашувига ҳам таъсир этган», «...солиқлар билимга эга бўлиш билан бирга пайдо бўлиб, унинг белгиси бўлиб қолди.Солиқларнинг тайинланиши, тақсимланиши ва йиғилиш усулига қараб халқ орасида тарқалган маълумотлар тўғрисида; йиғиладиган солиқлар миқдорига қараб унинг бойлиги ҳақида фикр юритиш мумкин, бу билимлилик ва маърифатни англатадиган икки энг асосий хусусиятдир» бу сўзлардан яна бир бор амин бўлиш мумкинки, солиқлар қадимий молиявий

институтлар ҳисобланиб, давлатнинг пайдо бўлиши билан юзага келган. Солиқлар давлат органларини таъминлаш ва улар олдидаги вазифаларнинг бажарилишини моддий таъминлаш манбаи сифатида хизмат қилган. Давлатнинг ривожланиши билан унинг вазифа ва функциялари янги хусусиятларга эга бўлди. Лекин солиқларнинг давлатни ва унинг органларини молиялаштиришда манба сифатидаги роли ўзгармай қолди.

Шу ўринда солиқларга турли иқтисодчилар томонидан берилган таърифларни келтириб ўтиш ўринлидир. «Солиқлар, - деб ёзади Д. Рикардо, - ҳокимият ихтиёрига келиб тушадиган ер ресурси ва мамлакат меҳнатининг бир қисмини ташкил этади ва охир оқибатда улар капитал ҳисобидан ёки мамлакат даромади ҳисобидан тўланади».¹ Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Д. Рикардо солиқлар моҳиятини ёритиб, ўз навбатида А. Смит томонидан яратилган солиқлар назариясини маълум даражада ривожланишига ўзининг ҳиссасини қўшган.

Солиқлар бўйича яна бир таъриф С.Г. Пепеляев томонидан берилган: «Солиқ - оммавий ҳокимият субъектларининг тўлов қобилиятини таъминлаш мақсадида жисмоний ва юридик шахслар мулкларини бегоналаштиришнинг мажбурийлик, яқка тарзда ҳолисона, қайтармаслик, давлатнинг мажбурлаши билан таъминланганлик асосларида ва жазо ёки контрибуция характерига эга бўлмаган қонунда белгиланган ягона шаклидир».²

Ҳозирги пайтда иқтисодий адабиётларда солиқларнинг иқтисодий моҳиятини ўрганишга бағишланган қатор илмий ишлар чоп этилган. Масалан, «Сиёсий иқтисод» изоҳли луғатида солиқлар «... корхона, ташкилот ва аҳолини, мамлакат молиявий ресурсларини ташкил этишдаги иштирокини характерловчи мажбурий тўловлар тизими» деб изоҳланади.

Профессор Д.Г. Черникнинг фикрича «Солиқлар - давлат томонидан хўжалик субъектлари ва фуқаролардан қонуний тартибда ўрнатилган

¹ Рикардо Д. Начало политической экономики и налогового обложения. Сочинения./ т. 1. /Пер. с англ. - М.: Госполитиздат, с.380.

² Пепеляев С.Г. и др. Основы налогового права. –М.: Финанси и статистика, 2000

ставкаларда ундириб олинадиган мажбурий йиғимларни ўзида акс эттиради».³

Профессор Б.Г. Болдырев бошчилигида ёзилган «Капитализм молияси» ўқув қўлланмасида солиқларга қуйидагича таъриф берилган: «Солиқлар — давлат томонидан ундириб олинадиган, жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг мажбурий тўловлари»⁴ ҳақиқатан ҳам юқорида келтирилган таърифлар энг содда ва кенг омма учун қулай ва тушунарли бўлиши мумкин. Лекин бу таърифлар ўзида солиқларнинг ташкилий-ҳуқуқий томонларини тўлалигича акс эттира олмайди. Бундан ташқари, ушбу тўловлар нима мақсадда ундириб олинishi ҳамда қачон ундириб олинishi тўғрисида етарли маълумотлар бера олмайди.

Солиқлар давлат бюджети даромадларини ташкил этувчи асосий манба ва иқтисодиётни бошқарувчи муҳим қурол ҳисобланади. Бироқ бу таъриф солиқларнинг моҳиятини тўлалигича ёрита олмайди ҳамда солиқларнинг ташкилий-ҳуқуқий томонларини ўзида акс эттира олмайди. Бундан ташқари иқтисодий муносабат сифатида, бу муносабатлар объекти бўлиб нима ҳисобланади? деган саволларга жавоб бера олмайди.

Шуни таъкидлаш керакки, проф. О. Олимжоновнинг фикрига кўра, солиқлар қуйидагича таърифланса, солиқларнинг моҳияти кенгроқ ёритилади ва мақсадга мувофиқ бўлади: «Солиқлар - давлат ва жамиятнинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида қонун томонидан белгилаб қўйилган ҳажмда ва ўрнатилган муддатда жисмоний ва ҳуқуқий шахслардан давлат ихтиёрига мажбурий равишда ундириб олинадиган тўловлардир».⁵

Бизнингча солиқларга берилган мана шу таъриф энг мақбул таъриф бўлиб, солиқларнинг моҳияти, уларнинг иқтисодиётдаги ўрни ва ролини,

³ Черник Д.Г. Налоги в рыночной экономике. –М.: Финансы, 1992. №3 с.19.

⁴ Болдырев Б.Г. Финансы капитализма. - М.: Финансы, 1987. 21.

⁵ Олимжонов О. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати. //Ҳаёт ва иқтисод. 1992.

солиқларнинг ҳаракат жараёнини назарий жиҳатдан чуқурроқ ёритиб, солиқлар ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Солиқларга олимлар томонидан берилган бир қанча таърифларни ўрганиб чиқдик. Шу ўринда бу таърифлар маълум маънода бир-бирини такрорлаб, тўлдириб ва бойитиб келмоқда. Юқоридаги таърифлар солиқларни тўлиқ ва аниқ ёритиш, уларнинг барча жиҳатларини батафсил қамраб олмайди. Шунинг учун солиқ тоифасини ҳар томонлама, кенгроқ ва батафсилроқ, унинг моҳияти ва аҳамиятини, иқтисодий ривожлантиришдаги роли ва ўрнини, солиқларни назарий жиҳатларини аниқроқ ёрита оладиган таърифни келтириш муаммоси мавжуддир.

Тарихан солиқлар, давлатни сақлаб туриш учун зарур бўлган мажбурий тўловлар сифатида, давлат пайдо бўлиши билан вужудга келган. Солиқлар, давлат фаолият кўрсатишининг моддий асосини ташкил этади, уларнинг иқтисодий табиати худди шу ердан келиб чиқади.

Биз солиқларнинг иқтисодий моҳиятини тўлиқ тушунишимиз учун, даставвал солиқ сўзининг тарихан мавжуд бўлган иқтисодий маъносини тўғри тушуниб таҳлил қилиб олишимиз лозим.

Солиқ тушунчаси - иқтисодий муносабатларда асосий ўринни эгаллайди. Унинг характерли томони шундаки - у тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган юридик ва жисмоний шахслардан уларга мулкчилик, хўжалик юритиш ёки тезкор бошқарув ҳуқуқида тегишли бўлган пул маблағларини давлат ва муниципал тузилмаларни молиявий таъминлаш мақсадида бегоналаштириш шаклида ундириладиган мажбурий, яқка тартибдаги қайтариб берилмайдиган тўловларни акс эттиради, яъни солиқ - давлат томонидан хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқаролардан мажбурий қонуний тартибда белгиланган ставкалар бўйича, солиқ тўловчининг бундан бирон бир муайян манфаат кўриши билан бевосита боғланмаган тарзда ундириладиган пул йиғими.

Ҳозирги вақтда солиқлар воситасида давлат даромадларининг асосий қисми шакллантирилади. Бозор муносабатларининг шаклланиши даврида солиқлар корхоналарнинг иқтисодий фаолиятини тартибга солишнинг билвосита қуроли ҳисобланади.

Юқоридаги таърифларни таҳлил қилган ҳолда қуйидагиларни ифодалаш мумкин:

а) солиқларни белгилаш ҳуқуқи фақат давлатнинг қонун чиқарувчи олий органи - парламентга берилади;

б) солиқни фуқаро эмас, мулкдор тўлайди;

в) солиқ давлат бюджетига даромад олиш учун белгиланади;

г) солиқ тўлаш мажбурий хусусиятга эга.

Демак, солиқлар - бюджетга тушадиган пул ва қонунда белгиланган мажбурий муносабатлардир. Солиқларнинг мажбурийлиги Олий мажлис билан тасдиқланган ҳуқуқий ва меъёрий қонунлар билан таъминланади. Шундай экан, солиқларни тўламасликка, солиқ объектини яширишга, солиқ суммасини камайтириб кўрсатишга на ҳуқуқий ва на жисмоний шахсларнинг ҳаққи йўқ.

Солиқ тўлаш хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқаролар билан давлат ўртасида янгидан яратилган қийматни тақсимлашнинг асосий воситаси ҳисобланади. Бирор бир жамиятни солиқ тизимисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки солиқлар бюджет даромадлари (пул фонди)ни ташкил этишнинг асосий воситаси бўлибгина қолмай:

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширишга;

- ишлаб чиқаришни рағбатлантиришда инвестицияларни кўпайтиришга;

- рақобатбардош маҳсулот ҳиссасини кўпайтиришга;

- кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга;

- хусусий корхоналар очиш билан боғлиқ бўлган бозор инфратузилмасини барпо қилишга;

- умумдавлат эҳтиёжларини қондиришга ва бошқаларга хизмат қилади.

Жамият ривожланиши тарихида ҳали бирорта давлат солиқларсиз мавжуд бўлган эмас. Бозор иқтисодиётида ҳам давлат ўзининг ички ва ташқи вазифаларини, ҳар хил ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий чора-тадбирларни амалга ошириш учун зарур бўлган маблағларнинг асосий қисмини солиқлар орқали тўплайди. Жумладан, солиқлар республика ва маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантиради, давлат ижтимоий дастурлари учун молиявий негиз яратади, солиқ тўловчи шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятини бошқаради, уларнинг табиий ресурслардан унумли фойдаланишга бўлган интилишини рағбатлантиради, нарх белгилашга таъсир кўрсатади, аҳолининг турмуш даражасини тартибга солиб туради. Имтиёзлар ёрдамида аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоя қилишни ташкил этишга ёрдам беради ва ҳоказо. Шунинг учун солиқлар орқали шаклланган маблағларнинг энг кам миқдори давлат вазифаси бажарилишига тааллуқли энг кам харажат ҳажми билан боғлиқ бўлади ва шу ҳажм билан чегараланади.

Солиқлар ривожланган товар ишлаб чиқаришнинг муҳим категорияси бўлиб, албатта янада кенгроқ категория - давлат бюджети билан чамбарчас боғланган. Чунки солиқлар бюджетнинг шаклланишида иштирок этади.⁶

Солиқлар молиявий ресурсларни давлат ихтиёрида тўпланиб боришини таъминлайди, бу ресурслардан иқтисодий ривожланишнинг умумдавлат, минтақавий вазифаларни ҳал қилиш, ишнинг самарадорлиги ва сифатини рағбатлантириш, ижтимоий адолат тамойилларидан келиб чиқиб даромадларни тартибга солиш учун фойдаланилади.

Давлат солиқларни давлат бюджетини шакллантириш учун амалга киритади, солиқлар бирорта аниқ харажатларни қоплаш мақсадига эга эмас, бу айрим турдаги даромадлардан тушадиган тушумлардан амалга ошириладиган харажатлар уларга боғлиқ бўлиб қолишининг олдини олиш зарурати билан асосланган. Бироқ бир қанча ҳолларда умумий солиқлар

⁶ Вахобов А., Срожиддинова З. Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети. –Т.: ТМИ, 2002. 36 – бет.

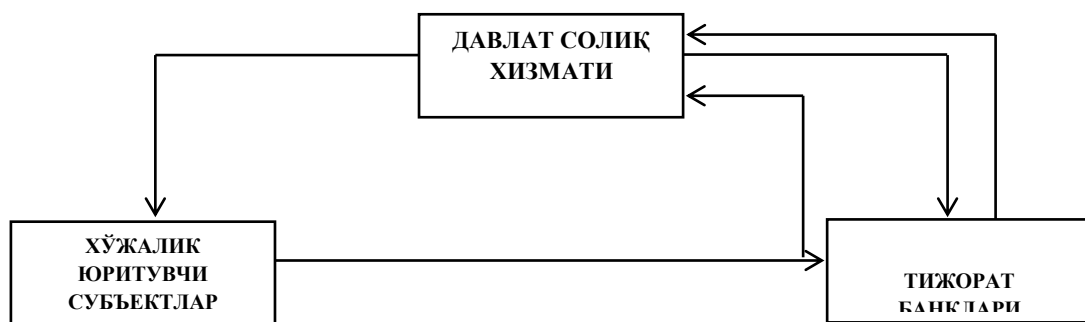
билан бирга мақсадли солиқлар ҳам белгиланади, уларнинг амалга киритилиши иқтисодий фаолиятда ижобий роль ўйнаши мумкин.

У ёки бу иқтисодий категориянинг моҳиятини чуқурроқ англаш учун унга хос умумий белгиларни аниқлаш лозим бўлади. Масалан, кредит иқтисодий категория сифатида муддатлилик, қайтаришлик, муайян миқдорда устама ҳақ (фоиз) тўлаш каби умумий белгиларга эгаки, ушбу белгилар кредит категорияси моҳиятини кенгроқ ёритиш учун хизмат қилади. Худди шу каби солиқ категорияси ҳам бир қатор ўзига хос белгиларга эгаки, ушбу белгилар солиқларни бошқа тўловлардан фарқлаш учун хизмат қилади.

1.2. Тижорат банкларини солиққа тортишнинг хусусиятлари

Мустақиллик йилларида мамлакат иқтисодиётини эркинлаштириш ва модернизациялашга йўналтирилган кенг кўламли иқтисодий ислохотлар амалга оширилмоқда. Бу борада мустаҳкам ва барқарор банк тизимини шакллантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида мамлакатда амалга оширилаётган солиқ сиёсатининг устувор йўналишларидан бири тижорат банкларидан солиқ юкини босқичма-босқич пасайтиришга қаратилган. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш босқичида тижорат банкларининг молия бозоридаги капиталлашуви янада оширилиб, инвестицион фаоллиги юксалмоқда.

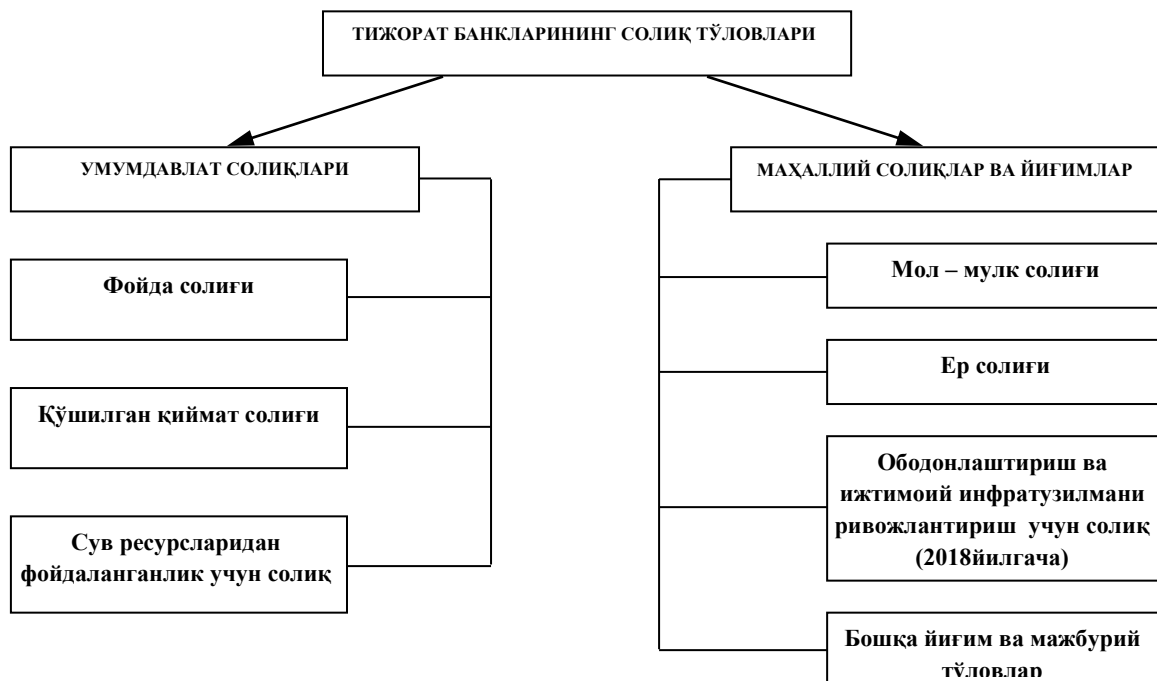
Тижорат банкларини солиққа тортиш, бошқа хўжалик юритувчи субъектлардан фарқли ўлароқ, ўзига хос хусусиятларга эга. Тижорат банкларининг солиқ тизимида ўзига хослик иккита бир-бирига мос бўлмаган ҳолатда намоён бўлади. Биринчидан, тижорат банклари солиқ тўловчилар билан давлат ўртасида солиқлар ундирилиши ва уни назорат қилиш юзасидан воситачи ҳисобланади. Иккинчидан, тижорат банклари бир қатор солиқларни тўловчилари бўлиб ҳисобланади. Тадқиқот ишида ушбу жараёнлар қуйидаги расмда тасвирлаб берилган, (1-расм).

1-расм. Тижорат банкларининг бошқа хўжалик юритувчи субъектлари солиқларини ундиришдаги роли

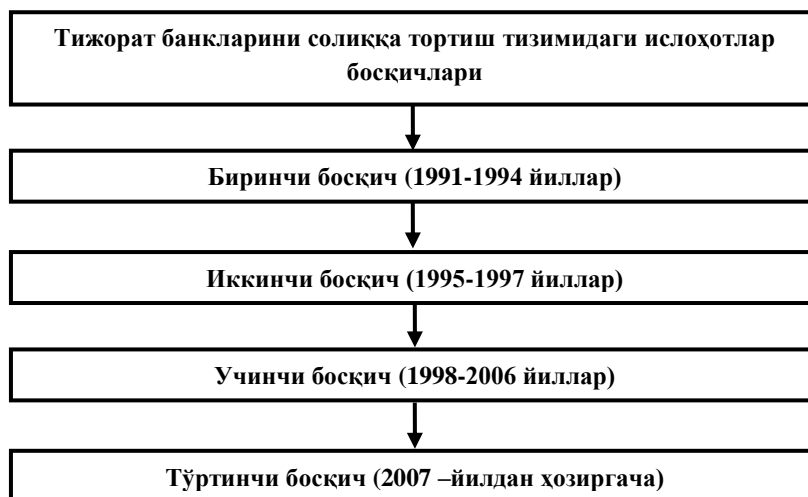
Курс ишида тижорат банкларини солиққа тортишнинг объектив зарурлиги масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Биринчидан, солиқларнинг тартибга солувчи ва рағбатлантириш функциялари тижорат банклари фаолиятида намоён бўлади. Иккинчидан, солиқлар давлат томонидан тижорат банкларини тартибга солиш воситаси сифатида қўлланилади.

Солиқларнинг бошқаришга қулайлилик тамойили мамлакатда фаолият юритаётган тижорат банклари ўртасида эркин рақобат муҳитини юзага келтиради. Бу жараёни куйидаги 2-расм орқали ифодалаш мумкин:

2-расм. Тижорат банклари томонидан тўланадиган солиқлар

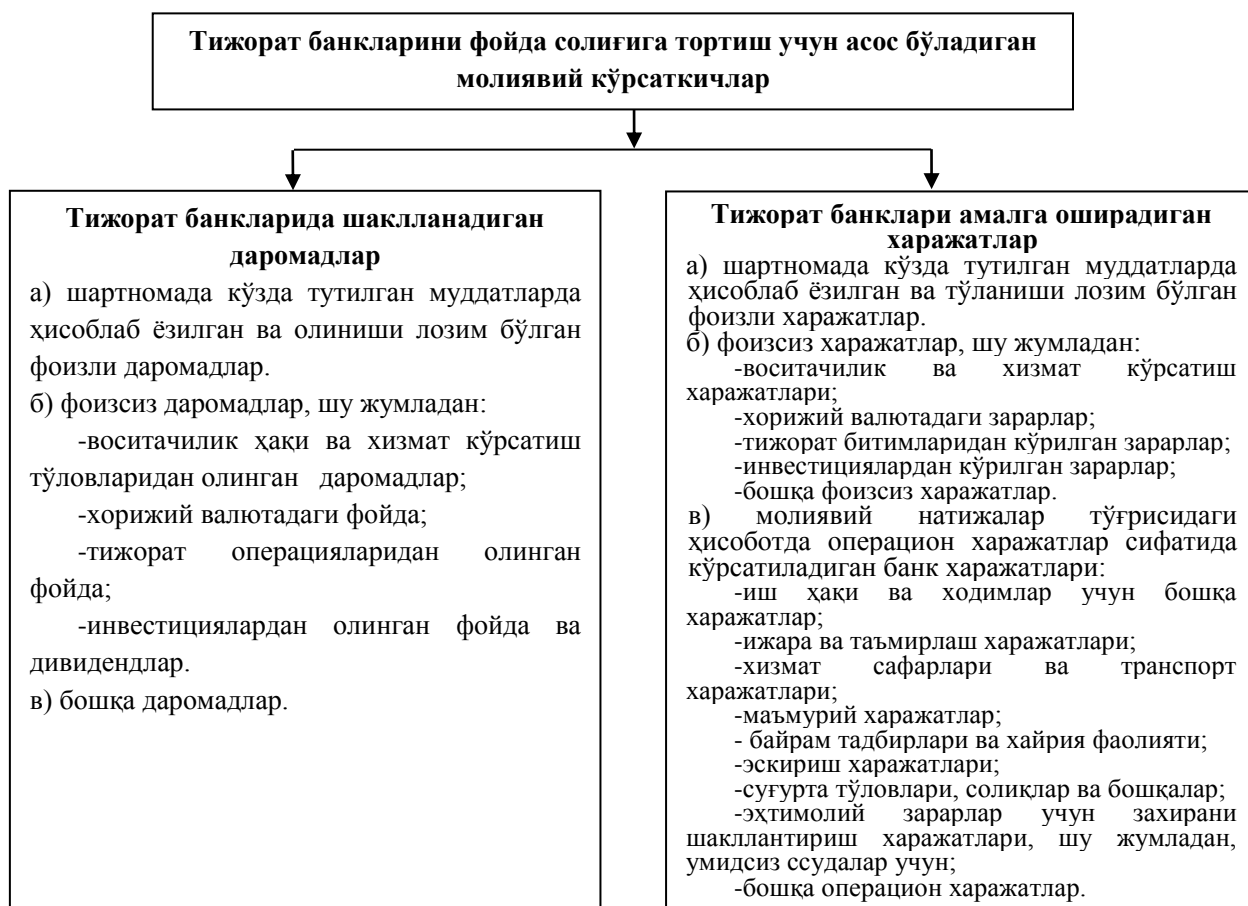
Мамлакатда солиқ сиёсати мустақиллик йилларида босқичма-босқич давомийлик касб этган ҳолда амалга ошириляпти. Тадқиқот ишида республикада тижорат банкларининг солиққа тортиш механизмидаги ислохотлар қуйидаги тўрт босқичга ажратилган ҳолда таҳлил этилган, (3-расм).

3-расм. Тижорат банкларини солиққа тортишни ривожланиш босқичлари

Фикримизча, 1991-1994 йилларда Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимини ташкил этиш “Қорхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинadиган солиқлар тўғрисида”ги қонунга мувофиқ амалга оширилди ва солиқларнинг фискал функциясини қўллаш босқичи бўлди. Иккинчи босқич-1995 йилдан бошланиб, банк тизимини ривожлантириш ва рағбатлантириш мақсадида тижорат банклари даромад солиғи, йиғимлар ва тўловларни тўлашдан озод қилинди. 1998-2006 йиллардаги учинчи босқичда тижорат банклари Солиқ кодексига мувофиқ умумдавлат, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар белгиланган тартибда амалга оширилди. Тўртинчи босқич 2007 молия йилидан ҳозирги кунгача бўлган даврни ўз ичига олади. Ушбу босқичда Солиқ кодексининг янги таҳрири ишлаб чиқилди, тижорат

банклари учун имтиёзлар яратилиб, тижорат банкларининг капиталлашувини янада ошириш ва иқтисодиётни модернизациялашдаги уларнинг инвестиция жараёнларида иштирокини фаоллаштириш мақсадида солиқ юкини камайтириш тадбирлари амалга оширилмоқда.

4-расм. Тижорат банкларини фойда солиғига тортиш учун асос бўлган молиявий кўрсаткичлар

Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида фойда солиғининг ставкалари босқичма-босқич пасайтирилаётганлиги солиқ юкининг камайтириш борасидаги муҳим ишлардан бири деб қараш лозим. Республикада тижорат банклари фойдасини солиққа тортиш объектининг белгиланиши бўйича айрим муаммолар мавжуд. Тижорат банклари фойдасидан олинган солиқнинг бюджетга ундирилиш жараёни солиқ амалиётида муайян камчиликлар мавжуд эканлигини кўрсатмоқда. Таҳлиллар кўрсатишича,

тижорат банклари тўлаётган фойда солиғи базаси таркибида солиққа тортиладиган базага қайта қўшилувчи айрим харажатлар ҳам мавжуд. Фойда солиғини ҳисоблаш учун тижорат банклари даромад ва харажатлари тўлов вақти ҳамда маблағларнинг келиб тушиш санасидан қатъий назар, ҳисобот даврида акс эттирилади ва қуйидагиларга бўлинади, (4-расм).

Тижорат банклари молиявий ҳолатининг барқарорлашишига ижобий таъсир қилувчи, капиталлашув даражасини таъминловчи асосий кўрсаткич бу соф фойда бўлиб ҳисобланади. Тижорат банки ихтиёрида қоладиган соф фойданинг аксарият қисми уларга нисбатан қўлланилаётган солиқларни чегириш орқали шаклланади.

Мамлакатда юридик шахслар, шу жумладан, тижорат банклари фойдасига нисбатан қўлланиладиган солиқ ставкаси йилдан-йилга пасайиш тенденциясига эга. Ушбу сиёсатдан кўзланган мақсад-тижорат банкларининг молиявий фаолияти ва капиталлашув жараёнини самарали ривожлантиришдир.

Юқорида қайд этилган ҳолатларни умумлаштирган ҳолда, Давлат бюджети даромадида юридик шахслар томонидан тўланадиган фойда солиғи ҳажмида тижорат банклари томонидан тўланган солиқлар улушини қуйидаги маълумотлар асосида таҳлил этиш мумкин (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал маълумотлари таҳлили кўрсатишича, Давлат бюджети даромадларида юридик шахслар фойда солиғи ва тижорат банклари томонидан тўланган фойда солиғи ҳажмлари ўсиш тенденциясига эга бўлмоқда. Шунингдек, солиқ ставкасининг камайтирилганлигига қарамай, Давлат бюджетига тижорат банклари томонидан тўланадиган солиқлар суммасининг ортаётганлиги тенденцияси кузатилди.

1-жадвал

Давлат бюджети даромадлари таркибидаги юридик шахсларнинг фойда солиғида тижорат банклари фойда солиғининг салмоғи, (фоиз ҳисобида)⁷

Йиллар Кўрсаткичлар	2013 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.	2017 й.
	фоиз	фоиз	фоиз	фоиз	фоиз
Юридик шахслар томонидан тўланган фойда солиғи суммаси, жами	100	100	100	100	100
шу жумладан:					
Тижорат банкларининг фойда (даромад) солиғи суммаси	7,4	5,8	5,2	3,7	7,6

⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг 1998-2007 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

II БОБ. БАНКЛАРНИНГ СОЛИҚЛАР ҲИСОБИНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

2.1. Банкларнинг солиқлари ҳисобининг ҳисобварақларда акс эттирилиши

Бозор муносабатлари шароитида банклар миллий иқтисодиётнинг тармоқларига молиявий ресурсларни жойлаштириш ва ҳисоб-китобларни амалга ошириш билан бирга, давлат бюджетининг даромадларини шакллантиришда салмоқли улушини ташкил этади.

Тижорат банклари давлат бюджети даромадларининг шакллантиришда Тижорат банклари юридик шахс сифатида давлат бюджетига қуйидаги солиқлар тўлайди ва ажратмаларни амалга оширади:

- юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи (ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктуранинг ривожлантириш солиғи билан бирга);

- мол-мулк солиғи;

- ер солиғи;

- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;

- қўшилган қиймат солиғи;

- солиқ солиш манбасидан тўланадиган солиқ;

- жисмоний шахсларнинг даромад солиғи;

- шунингдек, Фуқароларнинг бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига суғурта бадаллари, Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига мажбурий ажратма, Бюджетдан ташқари Республика йўл жамғармаси, Таълим ва тиббиёт муассасаларининг реконструкция қилиш фондида ажратмаларни амалга оширади⁸.

Булардан ташқари банклар ўз ходимларининг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига ҳар ойда тўланадиган тўловларни Халқ банкининг тегишли бўлимларига ўтказиб беради.

⁸ Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. –Т...: “Адолат”, 2014 й. 23-модда, 22 б.

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг ҳисоби.

Банкларда фойда солиғи ставкаси 15% қилиб белгиланган. Мамлакатимизда 2018 йилда юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи бўйича кўплаб ўзгаришлар амалга оширилди. Жумладан, 2018 йил 1 январдан бошлаб, фойда солиғи ва ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғининг бирлаштирилди. Мазкур солиқ турларининг бирлаштирилиши муносабати билан юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг ягона ставкалари белгиланди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 декабрдаги ПҚ-3454-сонли қарорига мувофиқ тасдиқланди. Бунда, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг базавий ставкаси 2017 йилда амалда бўлган 15,5 фоиз яъни фойда солиғи – 7,5% ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи – 8% ўрнига 14 фоиз миқдориди белгиланди⁹. Ушбу солиқни тўлашда банклар келгуси чоракнинг бошида чорак давомида олинадиган фойда миқдорини ойлар кесимида башорат қилиб, давлат солиқ инспекцияларига маълумот тақдим этилади. Башорат қилинган солиқ суммаси ойнинг бошида давлат бюджетининг тегишли ҳисобварағига ўтказилади. Бунга қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 19931 – “Муддати узайтирилган солиқлар”

Кредит 23402 – “Республика бюджетининг маблағлари”

Чоракнинг ойлари давомида тўланган фойда солиқ суммаси ҳар чоракнинг охирида банкнинг тегишли харажатлар ҳисобварағига олиб борилади ва қуйидаги бухгалтерия ёзувлари амалга оширилади.

а). Агар чорак учун башорат қилинган фойда солиқ суммаси ҳақиқатга тўғри келса:

Дебет 56902 – “Даромад солиғини баҳолаш”

Кредит –19931-“Муддати узайтирилган солиқлар”

⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг 2018 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги ПҚ-3454 сонли Қарори. www.lex.uz

б). Агар чораклик учун олдиндан тўланган фойда солиғи суммаси банкнинг ҳақиқатдаги фойда солиғи суммасидан кам бўлса, кам тўланган қисми банкнинг 22502 –“Ҳисобланган даромад (фойда) солиқлари” ҳисобварағига ўтказилади ва ушбу ҳисобдан давлат бюджетига ўтказиб берилади, бундай ҳолатда қуйидаги бухгалтерия ёзувлари амалга оширилади.

Кам тўланган суммага:

Дебет 56902 –“Даромад солиғини баҳолаш”

Кредит 22502 –“Ҳисобланган даромад (фойда) солиқлари”

Кам тўланган сумма давлат бюджетига ҳисобварағига ўтказилганда:

Дебет 22502 –“Ҳисобланган даромад (фойда) солиқлари”

Кредит 23402 –“Республика бюджетининг маблағлари”

Агар олдиндан тўланган фойда солиғи суммаси ҳақиқатда аниқланган фойда солиқ суммасида кўп бўлса, ушбу фарқ кейинги ойларда ўзаро ҳисоб-китоб қилиш асосида тартибга солинади.

Чорак бошида башорат қилинган фойда солиғи суммаси ҳақиқатда кам ёки кўп тўланганлиги чоракнинг охирида солиққа тортиладиган базага нисбатан 15% миқдорида ҳисоблаб аниқланади. Банкларда фойда солиғи солиқ базаси банкнинг ҳисобварақлар режасининг 4 бўлимидаги даромадлар ҳисобварақларидаги қолдиқлар асосида аниқланади. Солиқ базасини ҳисоблашда 4 бўлимдаги ҳисобварақлардаги даромад суммасида Солиқ кодексида белгиланган имтиёзлари мавжуд бўлган даромад турлари ва бошқа чегирмалар айириб ташланади. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғининг ҳисоби. Банкларда ушбу солиқ ставкаси 8% бўлиб, банкнинг фойда солиғи учун топилган солиқ базасидан ҳақиқатда тўланган фойда солиғи суммасини чегириб ташлагандан кейин вужудга келган сумма ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи учун солиққа тортиладиган база бўлиб ҳисобланади. Буни қуйидаги тенглик кўринишида ифодалаш мумкин:

Ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи учун база =СБ – фойда солиғи.

Банклар ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғини ҳам фойда солиғи каби башорат қилиб, худди шу бухгалтерия ёзувлари орқали олдиндан тўлаб бориши ва чоракнинг охирида олдиндан амалга оширилган тўловни ҳақиқатда тўланиши лозим бўлган сумма билан таққослаб, кам ёки кўп тўланган миқдорини тўлаши ёки ўзаро ҳисоб-китоблар орқали тартибга солишлари мумкин.

Шу билан бирга, ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи базасини чоракнинг охирида аниқлаб, қуйидаги бухгалтерия ёзувлари орқали ҳам амалга ошириш мумкин.

а). Ҳақиқатда тўланиши лозим бўлган ҳисобланган суммага: Дебет 56714–“Солиқ (даромад солиғидан ташқари) ва лицензиялар”

Кредит 22504 –“Ҳисобланган бошқа солиқлар (алоҳида очилган аналитик ҳисобда)”

б). Ҳисобланган сумма тўлаб берилганда:

Дебет 22504 –“Ҳисобланган бошқа солиқлар (алоҳида очилган аналитик ҳисобда)”

Кредит 23402 –“Республика бюджетининг маблағлари”

Банкларнинг ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи чорак тугагандан сўнг кейинги чоракнинг биринчи ойини 15 числосига тўлиқ суммада давлат бюджетининг тегишли ҳисобрақамига ўтказиб берилиши лозим.

Мол-мулк солиғи ҳисоби. Тижорат банклари барча юридик шахслар каби мол-мулк солиғи тўлайдилар, ҳозирги пайтда ушбу солиқ ставкаси мол-мулкнинг умумий суммасига нисбатан 3,5 фоизни ташкил этади. Мол-мулк солиғи учун солиқ даври қилиб календарь йил белгиланган.

Солиқ кодексининг 266-моддасига солиқ солиш объекти қуйидагилар ҳисобланади :

1) асосий воситалар, шу жумладан молиявий ижара (лизинг) шартномаси бўйича олинган асосий воситалар;

2) номоддий активлар;

3) тугалланмаган қурилиш объектлари. Тугалланмаган қурилиш объектлари жумласига қурилиши шу объект қурилишига доир лойиха-смета ҳужжатларида белгиланган норматив муддатда ниҳоясига етказилмаган объектлар киради;

4) белгиланган муддатда ишга туширилмаган асбоб-ускуналар.

Солиқ кодексининг 267-моддасига биноан солиқ солинадиган база таркибига қуйидагилар киради:

- асосий воситалар ва номоддий активлар бўйича - асосий воситалар ва номоддий активларнинг ўртача йиллик қолдиқ қиймати. Асосий воситалар ва номоддий активларнинг қолдиқ қиймати ушбу мол-мулкнинг бошланғич (тикланиш) қиймати билан солиқ тўловчининг ҳисоб сиёсатида белгиланган усуллардан фойдаланилган ҳолда ҳисоблаб чиқилган амортизация ҳажми ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади;

- норматив (белгиланган) муддатда тугалланмаган қурилиш объектлари ва ишга туширилмаган асбоб-ускуналар бўйича - тугалланмаган қурилишнинг ва ўрнатилмаган асбоб-ускуналарнинг ўртача йиллик қиймати.

Солиқ солинадиган база (Солиқ кодексининг 268-моддаси) солиқ солиш объектларининг ўртача йиллик қолдиқ қиймати (ўртача йиллик қиймат) ҳисобот давридаги ҳар бир ойнинг охири кунидаги ҳолатга кўра солиқ солиш объектларининг қолдиқ қийматларини (ўртача йиллик қийматларини) қўшишдан олинган сумманинг ўн иккидан бир қисми сифатида ортиб борувчи якун билан аниқланади.

Банкларда мол-мулк солиғи учун солиққа тортиладиган базани аниқлашда 16509+16535+16529+16541 ва 16549 ҳисобварақларида мавжуд қолдиқ суммалари олинади, (16549 ҳисобварақда ҳисобга олинган ижрадаги терминаллар учун солиқдан имтиёз мавжуд ва улар солиқ базасидан

чегирилади). 16601 ҳисобварақда акс эттирилган номоддий қимматликлар бўйича ҳам имтиёз мавжуд ва улар ҳам солиқ базасига киритилмайди.

Банклар йилнинг барча чорақлари учун аванс ҳисоботини солиқ органларига тақдим этади. Банк томонидан ойлик тўланадиган мол-мулк солиғи ҳисобланиб 22504-“Ҳисобланган бошқа солиқлар” ҳисобварағида жамланиб борилади ва қуйидагича бухгалтерия ёзуви амалга оширилади:

Дебет 56714-“Солиқ (даромад солиғидан ташқари) ва лицензиялар”

Кредит 22504 –“Ҳисобланган бошқа солиқлар (алоҳида очилган аналитик ҳисобда)”

Ҳисобот даври тугагач, ҳақиқатда ҳисобланган бир йиллик мол-мулк солиғи тўлаб берилади ва январь ойининг 25-санасигача тўланган солиқ суммаси бўйича ҳисобот топширилади. Мол-мулк солиғи тўланганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви амалга оширилади.

Дебет 22504 –“Ҳисобланган бошқа солиқлар (алоҳида очилган аналитик ҳисобда)”

Кредит 23402 –“Республика бюджетининг маблағлари”

Мол-мулк солиғи тўлангандан сўнг январь ойининг 25-санасигача тўланган солиқ суммаси бўйича ҳисобот топширилади.

Ер солиғи ҳисоби. Мулк ҳуқуқи, эгалик қилиш ҳуқуқи, фойдаланиш ҳуқуқи ёки ижара ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлган юридик шахслар, шу жумладан банклар ер солиғини тўловчилари ҳисобланади.

Кўчмас мулк банк томонидан ижарага берилган тақдирда, ижарага берувчи, яъни банк ер солиғини тўловчи бўлади. Ер участкасидан бир нечта юридик шахс биргаликда фойдаланган тақдирда, ҳар бир юридик шахс ер участкасининг фойдаланилаётган майдонидаги ўз улуши учун ер солиғини тўлайди.

Ер солиғи ҳар бир солиқ даврининг 1 январига бўлган ҳолатга кўра ҳисоблаб чиқарилади ва ер солиғининг ҳисоб-китоби ер участкаси жойлашган ердаги давлат солиқ хизмати органига ҳисобот йилининг 15

февралига қадар тақдим этилади. Ер солиғини тўлаш, банклар томонидан йилнинг ҳар чорагида, йил чораги иккинчи ойининг 15-кунига қадар тенг улушларда амалга оширилади.

Банклар амалиётда ер солиғини давлат солиқ инспекциялари томонидан Тошкент шаҳри ва вилоятларда зоналар бўйича 1 кв.м.га ўрнатилган солиқ ставка ҳақида тақдим этган тартиблар асосида тўлайдилар. Банк биноти жойлашган жой қайси зонага тааллуқли эканлиги кадастр ҳужжатлари асосида аниқланади. Солиқ база аниқ бўлгандан кейин банк бинolari жойлашган ҳудуднинг майдони ҳажми аниқланади ва белгиланган ставкалар асосида солиқ суммаси аниқланади. Аниқланган ер солиғи суммаси белгиланган тартиб ва муддатларда давлат бюджетининг тегишли ҳисобварақларига тўлаб берилади.

Ҳисобланган ер солиғи бўйича қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади.

Дебет 56714—“Солиқ (даромад солиғидан ташқари) ва лицензиялар”

Кредит 22504 –“Ҳисобланган бошқа солиқлар (алоҳида очилган аналитик ҳисобда)”

Ер солиғи тўланганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви амалга оширилади.

Дебет 22504 –“Ҳисобланган бошқа солиқлар (алоҳида очилган аналитик ҳисобда)”

Кредит 23402 –“Республика бюджетининг маблағлари”

Солиқ солинадиган базада солиқ даври мобайнида ўзгариш бўлганда банклар бир ойлик муддат ичида давлат солиқ хизмати органига ер солиғининг аниқлаштирилган ҳисоб-китобини тақдим этади.

Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқларнинг ҳисоби. Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ йил бошида ўтган йилда тўланган суммага нисбатан башорат қилиниб жорий йил учун йиллик аванс тўлови ҳақида маълумотнома тақдим этилади. Жорий тўловлар миқдорини ҳисоблаб чиқариш учун солиқ банк жорий солиқ даврининг 25 январигача, банкда сувда фойдаланиш бўйича янгидан жорий этилганлари эса - давлат

рўйхатидан ўтказилган кундан эътиборан ўттиз кундан кечиктирмай, сувдан фойдаланиш ёки сув истеъмоли жойидаги давлат солиқ хизмати органларига мўлжалланаётган солиқ солинадиган базадан (фойдаланиладиган сув хажмидан) ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун белгиланган солиқ ставкаларидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланган жорий солиқ даврида сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ суммаси тўғрисидаги маълумотномани тақдим этадилар.

Маълумотномага асосан ҳисобланган аванс суммаси олдиндан тўланади ва унга қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади.

Дебет 19931–“Муддати узайтирилган солиқлар (алоҳида очилган аналитик ҳисобда)”

Кредит 23402 –“Республика бюджетининг маблағлари”

Қўшилган қиймат солиғи ҳисоби. Ушбу солиқ тури 20 фоиздан иборат. Тижорат банклари “Бошқа даромадлар” ҳисобварақларида акс эттирилган даромадлар ҳисобидан, хусусан “Paynet” хизмати бўйича олинган даромадлар, асосий воситаларни сотишдан олинган даромадлар ва қонунчиликда белгиланган бошқа даромадлардан тўлайди.

Банклар Солиқ кодексининг 209-моддасига биноан қатор операциялардан озод қилинади. Қўшилган қиймат солиғи тўланадиган операциялар бўйича ҳар ойнинг якуни бўйича тўлов миқдори аниқланиб қуйидаги бухгалтерия проводкаси асосида тўлов амалга оширилади. Масалан, банк асосий воситасини (юк машинаси) мижозга 120 кунга ижарага бериш ҳисобидан 500 минг сўм даромад олди. Олинган даромаддан қуйидаги тартибда ҚҚС ҳисобланади ва бухгалтерия ёзувлари амалга оширилади.

а). Мижоз юк машинасидан фойдалангани учун ижара тўловини банкка ўтказди:

Дебет 20208-“Мижознинг муддатли депозит ҳисобварағи” 500 000,0

Кредит 29802 –“Товар-моддий қимматликлар ва кўрсатиладиган хизматлар учун тўловлар”

б). ҚҚС суммаси (83 333,33=500 000,0/120x20) ҳисобланди:

Дебет 29802–“Товар-моддий қимматликлар ва кўрсатиладиган хизматлар учун тўловлар” 83 333,33

Кредит 22504 –“Ҳисобланган бошқа солиқлар”

в). Ҳисобланган сумма бюджет ҳисобига ўтказилди:

Дебет 22504 –“Ҳисобланган бошқа солиқлар” 83 333,33

Кредит 23402 –“Республика бюджетининг маблағлари”

г). Мижоз юк машинасидан фойдалангани учун ижара тўловидан ҚҚС суммаси (83 333,33=500 000,0/120x20) чиқариб ташлангандан сўнг, банк қолган сумма банк даромадига олинади: Дебет 29802–“Товар-моддий қимматликлар ва кўрсатиладиган хизматлар учун тўловлар” 416 666,67

Кредит 45901 –“Банк асосий воситаларининг ижарасидан олинган даромадлар”

Тижорат банклари юқорида қайд этилган солиқлардан ташқари солиқ солиш манбасидан тўланадиган солиқ, жисмоний шахсларнинг даромад солиғи, фуқароларнинг бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига суғурта бадаллари ҳамда бюджетдан ташқари мақсадли жамғармаларга белгиланган меъёрлардаги ажратмаларни амалга оширади ва уларнинг ҳисобини юритади.

2.2. Банкларда солиқлар ҳисобини такомиллаштириш

Хозирги шароитда иктисодиётда бозор муносабатлари шаклланиб ва секин-аста ривожланиб бораётган бир пайтда таксимлаш масалалари алоҳида аҳамият касб этади. Чунки иктисодиёт тармоклари ҳар бирининг ривожланиш суръатлари ва бутун иктисодиёт узининг ҳам ривожланиш даражаси куп жихатдан, бошқа шароитлар тенг булган тақдирда, ана шу масалаларнинг қай даражада ҳал этилганлигига бевосита боғлиқдир. Бу нарса тижорат банклари фаолиятига ҳам бевосита тегишлидир. Шунинг учун ҳам биз тижорат банклари доирасида фойданинг шаклланиши ва ундан

фойдаланиш жараёнларини тадқиқ этаётган бир вақтимизда мантикка риоя қилган ҳолда тижорат банклари ёрдамида реализация қилинган миллий даромад бир қисмининг тақсимланиши муаммосига дуч келамиз ва уни узимизнинг имкониятимиз даражасида ҳал қилишимиз керак. Изнинг фикримизча, умумий режада фойдани тақсимлаш муаммоларини шартли равишда икки гуруҳга бўлишимиз мумкин:

Биринчи гуруҳ - фойдани мамлакат миқёсида бирламчи тақсимлаш;

Иккинчи гуруҳ - фойдани ҳужалиқ юритувчи субъектлар миқёсида иккиламчи тақсимлаш.

Бу ерда бизнинг шартли равишда икки гуруҳга ажратганимизнинг биринчисида давлат билан тижорат банклари уртасида вужудга келадиган масалалар бўлиб, улар тижорат банклари даромадлари ёки фойдасини солиққа тортиш билан боғлиқ ва улар бирламчи тақсимотни уз ичига олиши керак. Шу шартли равишда ташкил топган, иккинчи гуруҳга эса тижорат банкининг ихтиёрида қоладиган ва акционерлар умумий йиғилишининг қарорига қўра фойдаланадиган даромадларни ёки фойдаси иккиламчи тақсимлаш билан боғлиқ бўлган масалалар уз аксини топиши лозим.

Яратилган даромад ёки фойданинг давлат ва тижорат банклари уртасида оқилона (оптимал) тақсимланиши тижорат банкларининг ривожланишига узининг ижобий таъсирини қўрсатади. Буни исботлаб беришга сира ҳам ҳожат йўқ. Шунинг учун ҳам бозор муносабатлари системасида тижорат банкларининг мувоффақиятли фаолият қўрсатиши улар даромадини ёки фойдасини солиққа тортиш тизимининг таъсирига бевосита боғлиқдир.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозим-ки, бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банклари ихтиёрига қоладиган даромад (фойда)ни тақсимлаш ҳар бир тижорат банкига тегишли бўлган унинг ички масаласидир. Шу маънода биз бу масалани ҳозирги шароитда маълум маънода иккинчи даражали ёки иккинчи пландаги масала деб қарашимиз

мумкин. Бир вақтнинг узида бу масала уз ахамиятини хозирги шароитда бир оз даражада йукотган булишига карамасдан, бизнинг назаримизда, ханузгача узининг окилона ечимини топмаганлигини таъкидлаб утишимиз зарур. Узбекистон республикаси бош тизимида фаолият курсатаётган тижорат банкларининг хакикий ахволи хам шундан далолат бериб турибди.

Биз илмий ишимизда тегишли масалаларни тахлил килар эканмиз, хозирги вақтда тижорат банклари билан давлат уртасидаги муносабатлар хам етарли даражада эмаслигининг гувоҳи буламиз. Шу боисдан хам юкоридаги муаммоларни етарли даражада тадқиқ килмок учун тижорат банклари даромадини бирламчи тксимлаш масалаларига уз эътиборимизни каратишимиз мақсадга мувофиқдир. Шу уринда, бизнинг фикримизча, соликка тортишнинг умумий услубий (методологик) масалаларига, кискача булсада тухталиб утиш зарурдир.

Соликка тортишнинг умумий услубий (методологик) характердаги масалаларни куриб чиқиш ва биз томонимиздан куриб чиқилиши лозим булган муаммолар доирасидан чикканлиги учун биз онгли равишда муаммонинг бир неча йуналишларига (аспектларига) кискача уз эътиборимизни каратамиз, улар куйидагилардан ибортдир:

- соликларнинг иктисолий табиати ёки мохияти;
- соликларнинг турли бошка туловлар ва мажбурий ажратмалардан афзалликларини англаб берувчи характерли белгилари;
- соликларнинг олиниси (ундириш) механизми.

Шу муносабат билан соликларнинг ижтимоий-иктисодий мохияти, солика тортиш тамойиллари ва услублари, уларнинг роли ва турли, одатда жамиятнинг иктисодий тузуми билан белгиланишини таъкидлаб утишимиз лозим. Шунинг учун хам иктисодиёт фанинининг классиклари жамият тараккиётининг иктисодий муаммоларини тадқиқ килиш жараёнида улар соликларнинг мохияти ва уларнинг иктисодий табиати масалаларига алохида эътибор берганлар.

Таъкидлаш лозимки, ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши билан соликлар узининг хозирги замон куришига келгунга қадар жуда қуп узгаришларга дучор булган. Жуда қуп иктисодчи-олимларнинг тадқиқоитлари натижасида соликларнинг давлатнинг уз функцияларини бажариш учун зарур булган зарурий элемент эканлигини курсатганлар ва шунинг учун ҳам улар узларининг асосий эътиборларини жамият ривожланишининг турли боскичларида соликка тортиш механизмини такомиллаштириш масалаларига қаратганлар.

Тижорат банклари даромадини (фойдасини) соликка тортиш масалалари муҳокама этилаётган пайтда, бизнинг фикримизча, соликларнинг бу афзалликлари эътибордан четда қолмаслиги керак. Улар тулик эътиборга олиш деган булса, шубҳасиз-ки, тижорат банклари орасида ҳам бозор иктисодиётининг барча субъектлари сингари соликка тортишнинг ягона тартиби қулланиши керак. Аммо биз бундан барча тижорат банкларига нисбатан бир хил солик турлари ва ставкалари қулланиши керак экан-да, деган хулоса чиқаришимиз мақсадга мувофиқ эмасдир. Бунинг, бизнинг назаримизда, бир неча сабаби мавжуд булиб, биз улар тугрисида диссертацион ишимиз давомида батафсил тухталиб утамыз.

Шуни таъкидлаш лозим-ки, хар бир давлатда солик тизими, жумладан соликка тортиш механизми ҳукуматнинг тегишли қонунлари ва норматив актлари томонидан тартибга солиб турилади. Бизнинг Ўзбекистон республикамызда бозор иктисодиётига утиши билан соликка тортиш тизими шаклланиб, ривожланиб ҳамда такомиллашиб бормоқда. Худди шундай фикрни тижорат банклари даромади (фойда) ни соликка тортиш масалаларига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Шу билан биргалиқда шу жойда мамлакатимызда иктисодий ислохотлар бошланган пайтдан бошланиб хозиргача соликка тортиш тизими анча узгарганлигини алоҳида таъкидлаб утмоқ лозим. Ўзбекистон республикаси «Қорхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган соликлар

тугрисида»ги конунига мувофик, дастлаб тижорат банклари 1991 йилнинг 1 январидан бошлаб, куйидаги шакл солиқларни тулай бошлаган эдилар, биринчиси фойдадан олинadиган солиқ (45%), иккинчиси истеъмолга куйайтирилган маблагларнинг устидан олинadиган солиқ. Бирок 1992 йилнинг 1 январидан бошлаб бу солиқлар бекор килинди ва уларнинг урнига даромаддан олинadиган солиқ амалга жорий килинди. Бир вақтнинг узида мол-мулкдан олинadиган солиқ ва умумий фойдаланишга мулжалланган йулларни реконструкция килиш ва куришни молиялаштириш билан боглик булган харажатларни коплаш учун солиқлар кулланила бошланди.

Банкларнинг бюджетга тўловларни амалга ошириш ва уларнинг бухгалтерия ҳисобини юриштишнинг амалий жиҳатдан ўрганишлар натижасига таяниб куйидаги хулосаларни шакллантиришга муваффақ бўлдик:

-банклар нафақат иқтисодиётнинг реал секторини молиявий ресурслар билан таъминлаш ва молиявий ҳисоб-китоб хизматларини кўрсатиш, балки тижорат муассасалари сифатида йирик солиқ тўловчилардан ҳисобланади;

-банклар интизомли солиқ тўловчилар ҳисобланади, банклар жорий ой учун тўланадиган солиқларни олдиндан тўлаб беришлари натижасида давлат бюджетига тўлайдиган умумбелгиланган солиқлар ва, ажратмалар ва мажбурий тўловлардан муддати ўтган қарзлари мавжуд эмас;

-банкларда бухгалтерия ҳисоби бўйича кунлик баланс тузилиши давлат бюджетига тўлайдиган солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳамда ажратмаларни тўлаш устидан самарали назорат қилиш имкониятини беради.

Хулоса қилиб айтганда, тижорат банклари давлат бюджетига тўлайдиган солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича йирик ва интизомли солиқ тўловчилар ҳисобланади.

Хулоса

Банкларнинг бюджетга тўловларни амалга ошириш ва уларнинг бухгалтерия ҳисобини юритишнинг амалий жиҳатдан ўрганишлар натижасига таяниб қуйидаги хулосаларни шакллантиришга муваффақ бўлдик:

-банклар нафақат иқтисодиётнинг реал секторини молиявий ресурслар билан таъминлаш ва молиявий ҳисоб-китоб хизматларини кўрсатиш, балки тижорат муассасалари сифатида йирик солиқ тўловчилардан ҳисобланади;

-банклар интизомли солиқ тўловчилар ҳисобланади, банклар жорий ой учун тўланадиган солиқларни олдиндан тўлаб беришлари натижасида давлат бюджетига тўлайдиган умумбелгиланган солиқлар ва, ажратмалар ва мажбурий тўловлардан муддати ўтган қарзлари мавжуд эмас;

-банкларда бухгалтерия ҳисоби бўйича кунлик баланс тузилиши давлат бюджетига тўлайдиган солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳамда ажратмаларни тўлаш устидан самарали назорат қилиш имкониятини беради.

Хулоса қилиб айтганда, тижорат банклари давлат бюджетига тўлайдиган солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича йирик ва интизомли солиқ тўловчилар ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1995 йил 21 декабр.
2. «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1996 йил 25 апрел.
3. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 2016 йил
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора–тадбирлар тўғрисида» 2000 йил 21 апрелдаги ПФ–2564–сонли Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора–тадбирлари тўғрисида» 2005 йил 15 апрелдаги ПҚ–56 сонли Қарори.
6. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. –Т.: Ўзбекистон, 2005. – 528 б.
7. Каримов И.А. Жаҳон молиявий–иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари –Т.: Ўзбекистон, 2009 й. – 56 б.
8. Каримов И.А. «2012-йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2013-йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси». Ўзбекистон овози газетаси. – Т.: 2013 йил 18 январ
9. Steven M. Bragg «Accounting Best Practices» John Wiley & Sons, New Jersey, USA. 2010, –542 p.
10. Zantov M. Kredit Policy. RBTC. Tashkent. 1998. –p.18.
11. Абдувахидов Ф.Т., Умаров З.А., Джураев К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2010. –224 б.

12. Абдуллаев Ё., Қоралиев Т., Тошмуродов Ш., Абдуллаева С. Банк иши. Ўқув қўлланма –Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2009. 196 б.
13. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. Ўқув қўлланма. –Т.:ТМИ, 2003.–305 б.
14. Банковское дело. Организация деятельности коммерческого банка: учебник / Г.Н. Белоглазова, Л.П. Кроливецкая, –М.: Высшее образование, 2009. –422 с.
15. Банковское дело: Учебник / под ред. д-ра экон. наук, проф. Коробовой. Г.Г. - М.: Экономист, 2005. - 751 с.
16. Бердияров Б.Т. Тижорат банклари актив операцияларининг даромадлилиги. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т.: 2002. – 21 б.
17. Вахабов А.В., Ибрагимов А.К., Ризаев Н.К. Тижорат банклари ташқи аудитида халқаро молиявий ҳисобот стандартларини жорий этиш методикаси. Монография. Тошкент: молия, 2011. -188б.
18. Диана Мак Нотон, Дональд Дж. Карлсон, Клайтон Таусенд Дитд и др. Организация работы в банках: в 2–х томах. Том 2. Интерприрование финансовой отчетности. Пер. с англ. –М.: Финансы и статистика, 2002. – 240 с.
19. Жарковская Е.П. Банковское дело.–4–е изд., испр. и доп. – М.: Омега–Л, 2005.–452 с.
20. Ибрагимов А.К ва бошқ. Халқаро молиявий ҳисобот стандартлари асосида банкларда бухгалтерия ҳисоби. Ўқув қўлланма. Тошкент, Молия. – 2010, 272б.
21. Каримов Н.Ф. Рисклар ва тижорат банкларининг фойдани шакллантириш муаммолари. и.ф.н. дисс. –Т.: 1998. –б. 24.
22. Комолов О.С. Тижорат банкларини солиққа тортишнинг шаклланиш босқичлари // Иқтисодий тараққиётга эришишда солиқ сиёсатини янада такомиллаштириш йўллари: Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2006. – Б. 188-192.

23. Комолов О.С., Мамадалиев Қ. Тижорат банкларини солиққа тортиш масалалари // Бозор, пул ва кредит. – Тошкент, 2006. -№5. – Б.7-9.
24. Комолов О.С. Тижорат банклари: маҳаллий солиқ ва йиғимлар // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2006. - махсус сони. – Б. 106-107.
25. Маҳмудалиева Ё.А. Тижорат банкларининг молиявий барқарорлиги ва уни баҳолаш. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2001. – 22 б.
26. Муллажонов Ф.М. Ўзбекистон Республикаси банк тизими –Т.: Ўзбекистон, 2001.–224 б.
27. Муругова И.А. Операционная техника и учет в банках. - Т.: Молия – Иқтисод 2010г.
28. Наврузова К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби Т., MOLIYA – IQTISOD 2010 й. 3.26.
29. Норқобилов С, Ортиқов У, “Банк аудити”. Т.: 2004- 108 б.
30. Радковская П.П. «Методологические подходы к управлению прибылью коммерческого банка». Журнал «Финансы и кредит». 1 январь 2006 (205), 22 с.
31. Умаров З.А. Тижорат банкларида молиявий натижалари ҳисоби ва таҳлилининг назарий-услубий масалалари” и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2010 – 21 б.
32. Финансовый анализ в коммерческом банке / А.Д. Шеремет, Г.Н. Щербакова. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 256 с.
33. Интернет сайтлари:
- http: // www.iqtisodiyot.uz
- http: // www.mf.uz
- http: // www.lex.uz
- http: // www.stat.uz